

ZDENĚK MLYNÁŘ

VÝCHODISKO A MOŽNOSTI POLITICKÉ REFORMY V SSSR

Uveřejňujeme první z pěti článků, které napsal dr. Mlynář pro týdeník Italské komunistické strany „Rinascita“. Série, nazvaná „Problémy politického systému v SSSR“ hledá odpovědi na četné otázky, jež si klade každý, kdo uvažuje o možných cestách dalšího vývoje sovětské společnosti za Gorbačovova vedení. Zatímco první článek, vyšlý v Rinascitě 8. listopadu 1986, shrnuje východisko a možnosti politické reformy v Sovětském svazu, článek druhý se zabývá jednotou i růzností zájmů v tamní společnosti. Třetí článek si klade otázku úlohy komunistické strany v procesu reformy; článek další je nazván „Jednotlivec, kolektiv a občanská práva v sovětském systému“. Pozornost článku posledního platila výhledům na „socialistickou společenskou samosprávu“ ve světle historických zkušeností.

K Mlynářovým článkům připojil týdeník IKS diskusní statě z pera italských i cizích autorů a pokračuje v jejich publikaci i po skončení série. Tak číslo z 8. listopadu obsahovala rozsáhlou stať sovětského historika Roje Medveděva; z pozdějších příspěvků upoutal pozornost článek Otto Lacise původně otištěný v teoretickém časopise KSSS „Kommunist“. V redakční poznámce k němu napsala Rinascita 13. prosince, že iniciativa k této účasti na diskusi vyšla z redakce moskevského časopisu, a uvítala jako novinku „střízlivou a konkrétní argumentaci někoho, kdo chce vést dialog“. Italský list zdůrazňuje, že jde o diskusi s tezí bývalého československého komunistického politika, který je dnes pro svůj důsledný postoj nucen žít v rakouském exilu.

Dosavadní pokusy o hospodářskou reformu v SSSR ztroskotaly v neposlední řadě proto, že narazily na politické meze: vyžadovaly změny nejenom v hospodářském, ale i v sociálním a politickém systému. Strach z takových změn však nakonec byl silnější než úsilí o ekonomickou reformu.

Také dnes vkládají všichni, kdo jsou proti současné reformní politice Gorbačovova vedení KSSS, své naděje do opakování podobného vývoje. Shodují se v tom kupodivu jak konzervativní vnitropolitické síly v SSSR, spjaté s existujícím byrokratickým systémem řízení, tak i takoví komentátoři na Západě, kteří zásadně odmítají schopnost sovětského systému vyvíjet a reformovat se. Obojí spatřují v nutných změnách a v demokratizaci politického systému SSSR ohrožení mocenských základů socialistického zřízení.

Domnívám se, že sovětský politický systém je reformovatelný, může se postupně vyvíjet a nakonec změnit svou nynější kvalitu. Znamenalo by to nikoli zánik, ale teprve skutečný rozvoj socialistického zřízení. Je to však úkol ještě mnohem obtížnější než změna systému ekonomického řízení. Vývoj se tu nemůže obejít bez vážných konfliktů mezi různými sociálními zájmy a musí při tom dojít k porážce takových sociálních skupin, jejichž zájmem je uchovat si svá privilegia bez ohledu na společenské potřeby a cíle.

Nepovažují tyto konflikty za projev třídního boje, stejně jako nepovažují sociální vrstvu spjatou v SSSR s procesy řízení (tzv. mocenskou elitu) za společenskou třídu v marxistickém slova smyslu. To však neznamená, že taková sociální skupina neexistuje a že nemá velmi silnou pozici ve společnosti. Novým sovětským vedením plánovaný přechod ekonomiky k fázi intenzivního rozvoje si nelze představit bez vážných konfliktů s částí této sociální skupiny.

Zároveň ovšem není situace tak jednoduchá. Sociální síly, které mají zájmy na zachování statusu quo a stavějí se proti reformě, nejsou jenom uvnitř mocenské elity. Dosavadní systém zvýhodňuje ekonomicky neodůvodněně i některé skupiny uvnitř dělnictva, skupiny spojené s „neoficiální ekonomikou“ apod. Naproti tomu síly, jež přišly s reformní iniciativou „shora“, jsou nepochybně ze sociálního hlediska příslušníky mocenské elity.

Hranice mezi zastánci a odpůrci reformy (ať už ekonomické nebo politické) jde tedy uvnitř všech velkých sociálních skupin sovětské společnosti. Jsou proto možné velmi různorodé a nečekané aliance a velmi různé body střetu. A je proto také mimořádně obtížné, aby byl v praxi formulován program reformy politického systému alespoň na takové úrovni konkrétnosti jako program ekonomické reformy — a aby takový program získal jasnou podporu většiny ve všech velkých sociálních skupinách.

Tomu odpovídá současná skutečnost v SSSR. Zatímco ve sféře hospodářského řízení už existuje určitá konkrétní představa o nutnosti změn určitých institucí (plánovacího centra i hospodářských ministerstev a jednotlivých podniků), o nezbytnosti dát jim nové postavení, nově vymezit jejich vztahy a zejména jejich míru autonomie, není ve sféře politického systému zatím nic podobného v dohledu. Kromě některých všeobecných hesel a požadavků (jako „prohloubení demokracie“ nebo „rozvoj samosprávy“) a kromě nových metod politického působení, jejichž společným jmenovatelem je více kritiky, více publicity a také požadavek efektivního výkonu i ve sféře řídicí práce, není tu žádná konkrétnější představa o potřebných změnách v postavení, roli a struktuře hlavních institucí politického systému.

Oficiální teze sovětského vedení sice zní, že bez demokratizace všech sfér společenského života jsou „přestavba a urychlení vývoje“ sovětské společnosti neuskutečnitelné. Co se tím však za daných podmínek v SSSR rozumí? Jaké skutečné změny lze a jaké naopak nelze v politickém systému SSSR očekávat i v případě, že se reformní politika úspěšně prosadí?

I jenom všeobecná odpověď na tyto otázky vyžaduje analyzovat podrobněji východisko současné sovětské reformní politiky.

Demokratizace jako prostředek k dosažení hospodářských cílů

Nejhlavnějším cílem celého procesu přestavby v SSSR je, jak známo, přechod sovětské ekonomiky ze stadia, kdy rozvoj zajišťovaly převážně extenzivní faktory (růst počtu pracovních sil, stále nové investice, nové továrny atd.), k modernímu industriálnímu vývoji, při němž růst zajišťují faktory intenzivní (produktivita práce, efektivnost řízení, věda a technika atd.). To vyžaduje od všech lidí ve výrobním procesu — od manažerů až po dělníky — iniciativu a samostatnost, novátorství, ochotu experimentovat, zájem na překonání navykých metod práce novými, efektivnějšími.

„Co se však nyní ukazuje? Komu je v průběhu přestavby nejhůře? Novátorům, aktivním lidem, neúnavným, těm, kdo se nespokojí dosaženým. Tito lidé boří dosavadní stereotyp práce některých vedoucích kádrů, nutí je pohnout se. Ale tyto kádry ustrnuly a nechtějí měnit staré myšlení“ — tak to formuluje M. S. Gorbačov v nedávném projevu v Krasnodarském kraji.

Je to ovšem řečeno velice mírně, jakoby šlo jenom o subjektivní vlastnosti „některých vedoucích kádrů“. Ve skutečnosti celý systém v SSSR po desetiletí preferoval právě tento typ lidí a znevýhodňoval nebo přímo potlačoval lidi novátorské a kritické. Podstatné však je, že dnes sovětské vedení vidí, že s tím je nutno skoncovat, nemá-li celá přestavba ztroskotat. A toto vedení také vidí, že zlomit odpor těch sil, které mají zájem na udržení dosavadní stagnace, protože jim poskytovala výhody, nelze jinak než náporom kritiky zdola. Demokratizace se jeví jako nezbytná, aby tento nápor protibyrokratických sil mohl v praxi začít.

Zároveň nejde ovšem v dnešní sovětské realitě zdaleka jenom o strnulé stereotypy řídicí práce. Jde navíc o nepředstavitelný rozsah takových jevů, jako je korupce, potlačování kritiky zdola, vzájemná ochrana a protekce uvnitř byrokracie jako sociální vrstvy, materiální výhody, založené často na kriminálních praktikách, všeobecný rozklad pracovní disciplíny, alkoholismus, pasivita a frustrace v práci na nejrůznějších úsecích atd. To vše dohromady vytváří specifickou sociální atmosféru, bez jejíhož radikálního překonání by cíle přestavby nutně zůstaly na papíře. Proti tomu všemu se sovětské vedení rovněž snaží použít demokratizace jako nástroje, jako léku.

Při tomto východisku je ovšem pochopitelné, že požadavek demokratizace se v současné sovětské politice *podstatně liší* svým obsahem od toho, co si pod rozvojem socialistické demokracie představuje dnes na Západě nejenom každý marxista a socialista, ale i každý dělník. Pro lidi ve vyspělých industriálních společnostech má demokracie, a tím spíše socialistická, řešit problém, jak ve fungujícím mechanismu technokraticky řízené společnosti, v němž je vše zaměřeno na efektivnost (a zisk), prosadit účinně i takové lidské zájmy, potřeby a hodnoty, které ekonomické efektivnosti a zisku neslouží, bez nichž je však smysl lidského života ohrožen. V dnešním sovětském systému má demokratizace posloužit naopak tomu, aby byl rozrušen byrokratický, na mocenské libovůli založený systém diktátu nad společností a nad moderními výrobními silami. Má teprve pomoci tomu, aby ekonomicky efektivní technokratický systém řízení fungoval. Teprve jestliže se to podaří, je naděje, že v další fázi vývoje se požadavky kladené na demokracii v aktuální praxi sovětského systému přiblíží obsahově těm požadavkům, jaké se na socialistickou demokracii kladou dnes v západní levici.

V sovětském tisku poslední doby můžeme číst stále znovu o celé řadě případů, kdy lidé za novátorské, ale byrokratům nepohodlné myšlenky a činy jsou nejenom okřikováni, ale také někdy vyhazováni z práce. Můžeme číst o tom, jak stráničiti byrokraté pronásledují novináře za to, že se odvážili napsat kriticky o něčem, za co jsou tito byrokraté odpovědní. Lze číst o konkrétních případech, kdy lidé — a nejenom z řídicích aparátů — „projevují hlavní starost o to, jak udržet starý pořádek, zachovat svá privilegia, ačkoli to neodpovídá socialistickým zásadám, zákonům, morálce ani současné politice“ (M. S. Gorbačov).

Je jistě pozitivní, když takové věci jsou nejenom kritizovány, ale v praxi sovětské každodennosti postupně měněny. Lze to také nazvat postupem demokratizace — ovšem je to jen jeden aspekt demokracie, který se jeví jako hlavní a nejdůležitější pouze za daných sovětských podmínek. Jestliže však v těchto sovětských podmínkách srovnáváme současnost s posledními léty za Brežněva, je nesporné, že i na cestě demokratizace došlo k tehdy nečekanému, velikému pokroku.

Hlavní překážky na cestě politické reformy

Východisko, z něhož dnes začínají v SSSR snahy o změny i v politickém systému, je charakterizováno ještě celou řadou faktorů, které politickou reformu ve směru demokratizace ztěžují a brzdí. Jsou to faktory objektivní i subjektivní povahy, historicky dlouhodobě působící i zcela současné, aktuální. Ve svém celku podporují všechny tyto faktory především tabuizaci problematiky sovětského politického systému, o nichž se doposud nemůže ani mluvit tak otevřeně, jako to už je možné o problémech hospodářských.

Viděno z historického hlediska mají všechny dnes žijící generace všech velkých sociálních skupin v SSSR společnou základní zkušenost, která učí, že nejenom pokusy o praktickou změnu, ale už i pokusy o *formulaci* rozporů a sporných otázek ve sféře politického systému jsou velice nebezpečné a jejich iniciátoři špatně končí. Z dob Stalinova teroru zůstala stále ještě živá vzpomínka, že pokusy o diskusi o problémech politického systému — tj. o roli strany, státu, práva, společenských organizací apod. — byly nakonec vždy označeny za protistranickou a protistátní úchylku a jejich autoři končili ve vězení nebo na popravišti. Přípustná byla vždy jenom jediná alternativa řešení politických problémů — a to ta, kterou žádalo právě existující politbyro strany.

Z Chruščovových časů, kdy politbyro strany naposledy hovořilo o nutnosti změn i v politické struktuře, zůstala zkušenost, že ani tehdy se iniciativa v tomto směru nevyplatila. Osmnáct let za Brežněva se o potřebě žádné reformy politického systému nemluvalo, politika stagnace vládla i v tomto směru. Proti pokusu o reformu v Československu byly nasazeny sovětské tanky, a proti těm, kdo v SSSR s československým pokusem sympa-

tízovali, bylo rázně zakročeno. Uvnitř KSSS a uvnitř oficiálních politických struktur v SSSR nemohla být po dvacet let vedena žádná diskuse o vývojových perspektivách a o současných nedostatcích a krizových jevech v politickém systému. Nemohou proto dnes také existovat ani žádné konkrétnější, už rozpracované představy na toto téma.

Rozhodující význam při tom všem však má, že neměnnost politického systému v SSSR garantovala neměnnost privilegii. A nejvýznamnější privilegia (stejně jako na druhé straně nejvýznamnější diskriminace) sociálních skupin i jednotlivců v sovětské společnosti jsou odvozena z jejich postavení ve struktuře politické moci. Ti, kdo za daného statusu quo byli zvýhodněni, snadno ztotožňují své výhody se socialismem vůbec a jsou i nyní ochotni ve změnách, které by ohrozily jejich privilegia, vidět „nebezpečí pro socialismus“ a pro „moc dělnické třídy“.

Z toho všeho se rodí snadno ideologie, podle které vše, co existuje v praxi sovětského politického systému, je nikoli plodem zvláštních historických (vnitřních i vnějších) podmínek výstavby socialismu v SSSR, ale přímým a jedině možným vtělením principů, které formulovali Marx a Lenin. Jestliže Lenin mluvil o sovětech jako o historicky vyšším typu demokracie než je parlamentní systém, znamená to pro tuto ideologii zmocnění umlčet každého, kdo se odváží poukázat na to, že tehdy měl Lenin na mysli docela jiné organizace, než jakými se postupně staly — zejména za Stalina, ale i po něm — sověty v SSSR, začleněné do byrokratických mechanismů centralizovaného direktivního řízení hospodářství a okleštěné ve svých pravomocích k nepoznání. Je to stále ještě tato ideologie, co určuje tón celých pasáží o politickém systému i v nynějším Programu KSSS. Nelze se proto divit, že koncepce politické reformy není ani zdaleka tak jasná, jako koncepce reformy hospodářské.

Z toho všeho vzniká celá řada vážných rozporů, s nimiž se musí Gorbačovova politika potýkat. Tak na jedné straně koření všechny hlavní problémy současného politického systému, které je nutno v zájmu přestavby řešit, v minulosti (stalinské, chruščovovské i brežněvovské). Na druhé straně však Gorbačov právem nechce soustředit pozornost na minulost a vyvolat vážný rozkol ve straně, v řídicích aparátech i ve společnosti kolem hodnocení minulosti. Zkušenost Chruščovovy éry (ale i „pražského jara“) učí, že to je první krok k porážce reformní politiky, protože to ztěžuje formování co nejšířší aliance sil, schopných provádět reformy: o uplatnění lidí často rozhoduje, jak hlasitě kritizují minulost, nikoli jejich schopnost či neschopnost provádět novou reformní politiku.

Nejvýznamnější rozpor však vzniká z toho, že na jedné straně je pro úspěch reformy potřebná jednotka tlaku „shora“ i „zdola“ *od samého počátku* reformního úsilí; na druhé straně však kvalitativně větší míra politické svobody a skutečné autonomie v jednání pro různé sociální skupiny i jednotlivce může být až *výsledkem*, nikoli počátečním východiskem reformního procesu. Neboť jinak by za dané hospodářské, sociální i mocenské situace v SSSR hrozilo, že místo reformy dojde k erupci rozporů současného systému a nakonec bude násilím obnovena stabilita — samozřejmě i se stagnací posledních let.

Dnešní meze politické reformy v SSSR

Tim vším jsou do značné míry předurčeny reálné možnosti změn sovětského politického systému v několika budoucích letech. Nelze očekávat, že by došlo ke změně základních vazeb v sovětském politickém systému pokud jde například o monopolní postavení komunistické strany, které nelze změnit ve volbách vítězstvím jiné opoziční strany. To však podle mého soudu neznamená, že v SSSR nemůže být nastoupena cesta ke kvalitativní změně dosavadního politického systému ve směru demokratizace řízení společnosti. Bude to však cesta dlouhá, nejspíše pro několik generací. Nejbližších deset či patnáct let však už může sehrát rozhodující roli v tom smyslu, aby se demokratizace stala nezvratným procesem a nedošlo k regresi jako po Chruščovových experimentech.

Pro nejbližší dobu považují za pravděpodobné, že dojde k demokratizaci v zásadě stále ještě autokratického procesu přijímání a provádění politických rozhodnutí. To znamená především změnu stylu práce v rámci existujícího institucionálního politického systému. Rozhodovací proces bude autokratický, ale bude provázen *konzultacemi* se společností, s různými sociálními skupinami. To sice nezajistí demokratickou samosprávu společnosti, ale může to ztlumit, až prakticky vyloučit, aby docházelo k rozhodnutím, proti nimž by byla zjevně většina společnosti.

Podobný historický mezistupeň vývoje považují v SSSR za nutný nejenom proto, že „shora“ nelze dospět k radikálnější demokratizaci pro silný odpor části mocenské elity. Takový mezistupeň je v SSSR nutný i proto, že „zdola“ zatím nepůsobí a nebude příliš rychle působit tlak jednoznačně podporující demokratické principy řízení. Jednak historické tradice, jednak i aktuální zájmy uvnitř některých sociálních skupin (a to nejenom uvnitř mocenské elity) budou v sovětských podmínkách naopak nutně posilovat snahy o autokratický politický systém (včetně volání po „tvrdé ruce“, schopné zavést „pořádek“).

Zároveň potřebuje politické vedení odhodlané uskutečnit ty cíle, které se spojují dnes v SSSR s politikou „přestavby a urychlení rozvoje“, zachovat ve svých rukou i nástroje centralizovaného mocenského tlaku a užít tohoto tlaku v zájmu reformy. To je nezbytné zejména v celé vývojové fázi, kdy starý mechanismus už samočinně nebude fungovat, ale nový *ještě* nebude také účinně funkceschopný v ekonomické a sociální oblasti. Za takové situace nemůže vedení, které chce *skutečně vést* proces reformy, rezignovat na silné prvky autokratického řídicího systému v politické oblasti; jinak by mohlo ztratit vlastní rozhodující mocenský vliv na průběh reformy.

V této vývojové mezifázi lze sotva očekávat, že by došlo už ke kvalitativně novému rozvoji institucí politického systému, tj. k vytváření institucionálních záruk demokratického systému řízení v nových směrech, tam, kde je sovětský systém dosud nezná. Avšak teprve takové institucionální záruky mohou znamenat, že se demokratizace stala nezvratným procesem. Pokud má i politická reforma v SSSR opravdu mít praktický význam pro celý proces tzv. přestavby, je nutno už v nejbližší budoucnosti problematiku politického systému odtabuizovat alespoň v té míře, v jaké se to už stalo v oblasti řízení ekonomiky.